

gijs wallis de vries

architectuur in de stadsvernieuwing

gedachten bij het behoud van de oude wijken in rotterdam, hergebruik en interpretatie van vormgevingsmogelijkheden

Het is in de stadsvernieuwing niet alleen moeilijk van architectuur te spreken omdat de hele operatie is bepaald door sociale en politieke strategieën, die, in zoverre zij de wooncultuur en het (stede-)bouwkundig ontwerp tot voorwerp hebben, weliswaar van invloed zijn op de inhoud van architectuur, doch haar expressie in het ongewisse laten, het is echter vooral moeilijk in de stadsvernieuwing van architectuur te spreken omdat ze in het teken staat van een ongefundeerde kritiek op de 19e eeuw die ad nauseam dezelfde klacht herhaalt. Het is intussen niet zo dat men om architectuur niets geeft. De nieuwe projecten, hun gezochte uiterlijk en hun bevreemdende diversiteit, ze getuigen wel degelijk van een preoccupatie met de verschijningsvorm. Welke kennis zou ten grondslag moeten liggen aan de stadsvernieuwing in architectonische zin?

Men kan de wijken die zo tussen 1875 en 1925 rond de oude binnenstad van Rotterdam zijn gebouwd een zekere charme niet onzeggen. Die ontlene ze niet alleen aan hun gevarieerde ligging bij havens, tegen begraafplaatsen, aan oude waterlopen en straatwegen, maar vooral ook aan hun innerlijke samenhang en sfeer. Van de veelkleurige baksteen, om maar één treffend kenmerk te noemen, ben ik zelfs zeer onder de indruk geraakt, en natuurlijk zijn er de grafisch mooie effecten van de neoklassicismistische en neorenaissancestische toepassingen van natuursteen en pleister. Geschrokken ben ik van de bewusteloosheid waarmee het vervangen wordt. Ik vraag me nu twee dingen af: welke rol architectuurtheorie kan spelen voor het ontwerp, en, omgekeerd, welke leerzame gevolgen van hun kant de 19e eeuwse wijken, eenmaal goed bestudeerd, hebben voor een crisis in die architectuurbegrippen die tussen modernisme en postmodernisme aarzelen. De vraagstelling welke gevolgen de analyse van de 19e eeuwse wijken voor de theorie van de stadsarchitectuur heeft, en welke rol architectuurbegrippen kunnen spelen in de

stadsvernieuwing zou haast zinloos zijn als men de kaalslag van die oude wijken zou bepleiten of als architectuurtheorie met geschiedenis niets meer te maken zou hebben of meende de architectuur buiten de bestaande stad om te kunnen gebrijpen.

Nu echter historiciteit en stedelijkheid fundamenteel zijn in de theorie en in de praktijk behoud de premisse is, verdient de gegroeide structuur alle aandacht en moet elke ingreep in die wijken reflexief, beschouwend zijn en kritisch vermogen opbrengen. De waardering van het bestaande zal de beleving en de stijl, de poëtië en het warme leven, de typologie en de ervaring omvatten; het ontwerp zal het oude vernieuwen, het gegroeide weer doen bloeien, het verleden in het heden voor de toekomst bewaren. Mijn opstel zal naast reflectie vooral constiterend zijn, om een begrip te forceren dat door nadere beschouwing aan concreetheit moet winnen wat het aan consistentie al heeft. Ik vraag de lezer daarom of mijn betoog wat dat betreft geen leemten vertoont.

Heeft het zin met toewijding de stedenbouw en bouw van de in de halve eeuw rond 1900 ontstane wijken te bestuderen, als het naar men altijd zegt, gaat om de simpelste verkavelingen waarbij de hoofdstraten volgen uit vroeger landwegen en de zijstraten niets meer zijn dan ontsloten weilanden die bouwterrein zijn geworden? En als die woningen hun standaardplattegronden en ondiepe achtererven maskeren met keurige geveltsjes waarvan de proporties even schools zijn als de details originaliteit missen, vermogen hun studie dan de ontwerper vormwetten voor te schrijven? Maar er is, afgezien van dit misverstand, en afgezien van de authentieke élégance die dit straattoneel heeft, nog iets meer: het is de bekoring van de geschiedenis die hier spreekt. Voor de moderne architect en bewoner immers is de kritiek van het bestaande en zijn tekorten heel wat anders dan de verwerping van een slecht plan.

Wie nu hier bouwt ontwerpe als in een land-

schap. Wie nu hier woont kiese niet een woning als marktwaar. Er is hier een 'genius loci', een historische omgeving, een bepaalde stemming, een couleur locale.

Negatief heet het: gebrek aan keuze, gebrek aan grond, gebrek aan budget waarom mensen hier nog zouden wonen, een gemeente hier nog zou bouwen. Positief benaderd gaat het om een strategie van hergebruik en ook van herbezinning op de vorm; geen gebrek, maar een overvloed aan mogelijkheden!

Daarbij betekent 'geschiedenis' iets bij uitstek architectonisch, want ouderdom verhoogt de schoonheid van een stad. Veroudering is prachtig, architectonisch gesproken. Men moet wel heel onverschillig zijn, of aan gruwelijke verveling ten prooi, wil men niet het beetje eeuwigheid opmerken dat de architectuur van die periode inmiddels aankleeft. En eeuwigheid is de hoogste lof die architectuur mag toevallen: een woning die de tijd trotseert, een beeld dat over verwerping triomfeert, een teken dat typisch is. En het is niet waar dat de 19e eeuw, de eeuw van vooruitgang en revolutie, alleen eigentijds wilde zijn, men mat zich met Egypte en Griekenland en Rome en andere oude beschavingen.

Aan deze gevels van de 19e eeuw heeft zich iets gehecht van een zó lange duur dat de tijd er onbepaald begint te worden (niet alleen de oorsprong telt van de stroom). Het begint grove schennis te worden als een jonge generatie dit ongenadig vernietigt, overmoed van reuzen misschien? Eerder verveeldheid van een postburgerlijk tijdperk! Het is in elk geval heel wat anders of een moderne architectuur zich onbevangen, vrijmoedig, fris een weg baant en nieuw terrein zoekt, of dat zij voor de taak staat niet geschiedenis te maken doch te behoeden. Het is ook heel wat anders voor moderne architectuur te pleiten met argumenten van produktie van grote hoeveelheden die dwingt tot standaardisatie, of met argumenten van technologie die noodzaakt tot industriële materialen, of met argumen-

Gaffelstraat in het Oude Westen, Fotodienst Rotterdam

Almondestraat in de Agniese buurt, foto Marco de Nood

ten van economie die aandringt op goedkope series, of met argumenten van sociale aard, meer ruimte en gemak eisend; ja, het is heel wat anders deze en andere argumenten te hanteren in een pleidooi voor een architectuur die tegemoet komt aan de eigentijdse eisen, dan te betogen dat men zich vandaag eerst vormt door erkenning van gisteren.

Wanneer men het echt meent met het bewaren van karakteristieke beelden omwille van een culturele identiteit, dan moet dit leiden tot een gedifferentieerd ontwerp en tot een theorie die geen dogma's repeteert. Het ontzien van straten, straatpatronen, gevels en huistypen, is niet zozeer sentimenteel, alswel theoretisch en praktisch van belang, ofschoon niet ontbloeit van liefdevols en dromerigs, de utopie van de oorsprong en de oorsprong van de utopie.

de straat en de gevel, 19e eeuwse typologie

Een typologie van de (stede-)bouw van de 19e eeuwse wijken omvat een karakterisering van plaats en van gestalte, een topologie en een morfologie. Zij moet ermee beginnen de typologie van het bouwblok, gesloten of niet, te verwerpen, als niet adequaat te bestempelen, want door zijn cellulaire plattegronden, open portieken of galerijen, haar massieve opvatting van gevels, en plastische behandeling van poorten en hoeken, past het niet in een stratenpatroon dat het theater van voorkanten vormt, en waarachter informele achterkanten schuilgaan; het past in een verkavelingswijze die deels ontspannen is doorgroend en deels met verkeer is doorstroomd (het voorbeeld van Blijdorp).

Voor de waardering van de architectuur waarin van ongeveer 1875 tot 1925 de nieuwe stadswijken werden opgetrokken, en de kritische reflectie op de huidige vernieuwingsarchitectuur is de straat het typologisch concept waarvan destijds is uitgegaan en waarvan nog steeds moet worden uitgegaan. Ik denk dat het blok noch in de woonervaring noch in de bouwstijl leidend beginsel was. Spreken 19e eeuwse utopisten (wetenschappers of dromers) voor het blok graag van het binnenterrein dat groen en rustig is, een paleis of een klooster waardig, en van een ritmisch gelede wijk die dorps doorgroend en stedelijk van allure moet zijn, voor de straat daarentegen is er sprake van een achterkant die formeel en dicht moet zijn, niet noodzakelijkerwijs rustig en groen, en van een voorkant die niet aan het verkeer hoeft te worden prijsgegeven maar die de expressie van coulissen heeft. Deze representatieve architectuur stelt denk ik, de bevrijding uit de achterbuurt voor, en de overwinning op inwonning: het eigen adres.

De straat wordt vorm gegeven, dat blijkt uit de hoeken zo mooi, die hetzij aan het kruispunt toebehoren dat zij markeren als de quattro fontane in Rome, hetzij aan de belangrijkste straat die zij inleiden als perspectief, de blinde kant naar de ondergeschikte straat waar misschien een populier over de schutting wuift.

De straat is het die vorm wordt gegeven, dat blijkt uit de schoonheid waarmee op de rooilijn wordt gebouwd, met een voet, een opstand die wél staat, en een kroonlijst of sierlijke dakgoot. Het huis is van het type van het burgerlijk huis (grachtenhuis, herenhuis), maar dan gereduceerd en opnieuw doordacht en uitgewerkt. De deftige stoep is op de plint na verdwenen, de individualiteit nooit; en als er meerdere gelijk zijn dan zijn het broers en zusjes.

Het blok is heel anders, ruraal ofwel feodaal van origine; het blok heeft een hof, de omgeving domineert het met een poort en soms een toren. Als de ruimte eromheen zich niet uitstrekt zoals op het land, dan wenst het tenminste het binnenterrein als monumentale culminatie. Het is misschien geen wonder dat kritici van de burgerlijke cultuur dit ruraal-feodale type voor volkshuisvesting geschikter achtten dan het burgerhuis met zijn brave en terughoudende onderscheid van voor en achter.

Aan de andere kant heeft toch daardoor de burgerij nu juist een droom van vrije exterieurs en vrije interieurs geschapen, dezelfde waarvan bij haar kritici het wens karakter in een angst voor opsluiting en horror vacui is verkeerd. Het hof in het blok is eigenlijk geen achterkant, het blijft formeel, het centrum van waaruit men stallen en huizen betreedt. Burgerhuizen hebben achterkanten, erven, tuinen, plaatsjes, schuren, rommelhokken. Er is geen hof die er de innerlijke samenhang, geen plastic die er de uitwendige vereniging van bepaalt.

De aanenrijging vóór heeft de vrijheid van goede manieren, de naburigheid achter verkrijgt door ongedwongenheid haar vrijheid. Heel de beeldspraak van het hollands gedrag lijkt hierop gebaseerd. De stadsvernieuwing zou, trouw aan beginselen die het ontstaan van deze wijken bepaalden, de binnenterreinen niet moeten schonen, ze ruimt daarmee een wooncultuur op, eerder zou ze ze, nu men immers om ruimte verlegen zit, moeten verdichten met koetshuizen, lighthoven ertussen, dakterrassen erop, stegen erheen en erdoor. De achterkanten moeten alleen bij hoge uitzondering en onverwacht te zien zijn. Het zongebruind bestaan leide men elders, daarvoor is het park, of de reis. En verder

vangt men als gelukkig toeval zonnestralen, voor op straat, of op een achterbalkon, ongepland.

Op de straathoek is het allerduidelijkst: de orde van de gevel is door de straat bepaald. De gevel is niet zozeer buitenkant, ze doet wat buiten is veranderen in een toneel, en daarvan zijn tijd en ruimte kunstmatig, de handeling gestileerd, het leven taal. De gevel is voorkant. Achter heb je schuren. De gevel is representatie. Dubbelzinnig is de gevel met liefde: het huis beschutten en presenteren, de stad verwelkomen en weren. Dat het burgerhuis meestal een gestandaardiseerde plattegrond heeft, doet er niets toe. Het zijn de modernen die erop hameren, de tekorten ervan afficheren, de deugden ervan belijden. Veel essentiëler is het om vast te stellen dat die burgerhuizen de intimiteit van de alkoof en de schemering van de trap paren aan de deftigheid van de voorkamer: en de gezelligheid van de achterkamer. Dat de Nederlandse wooncultuur gezellig is is een eenzijdige opinie en daarom een misverstand. Vermeer schilderde de deftigheid en het ceremoniële, wat in de 19e eeuw algemeen erfgoed van de stadsbevolking wordt. Het is bij de kleine luiden klein van maat, bij de werkende stand onder de maat en bij het patriciaat mateloze overdaad. Het blijft allemaal een huis dat achter de gevel schuil gaat, men betreedt er een domein met een onmiskenbare identiteit waartoe ook het achtererf of achterbalkon hoort. De combinatie van meerdere huishoudens in één huis was in het grachtenhuis nog niet goed mogelijk zonder verstoring; wel was er de inwoning van knechten en bedienend personeel, met soms een eigen toegang via de steeg. Het 19e eeuwse huis vindt de trapportiek uit, overgelaten aan de gedeelde zorg en netheid van de bewoners, zonder de wat feodale figuur van de huismeester. De kritische filantropen die in de 19e eeuwse verenigingswoningbouw voor arbeiders aan volksopvoeding wilden doen beoogden allereerst de slechte omstandigheden in de binnenstad te verbeteren, maar in hun hervormende nieuwbouw verschilden ze weinig van het door speculanten op de markt gebrachte type. Er waren ook enkele essentiële verschillen. De filantropen zijn obsessief in hun netheid, saai in hun decorum, stijf zijn ze. De trapportiek moest openbaarder, lichter, veiliger, als lege raamas markeerden ze voortaan de gevel, wc-raampjes er liefst naast. Alkoven mochten niet meer, en het huis moest breder en ondieper. Het achtererf moest oppgeruimd. In plaats van de wat slordige knusheid, de nestwarmte, de sterke geur, kwamen de veiligheid, de ventilatie, het zon-

Schiedamseweg in Tussendijken; metroaanleg; foto Marco de Nood

Nicolaas Zasstraat in de Provenierswijk; foto Jan van der Meijde

licht. In plaats van een ornate gevel met een knappe voorkamer, kwam de kazerne, met de gevel als massa behandeld. Arme bewoners begonnen te klagen over kou, de ventilatie die hun 'broeinek van ziekte' moest doorblazen was wel erg sterk. En de sobere gevels werkten deprimerend, nu waren de straten pas goed te smal en schoot het licht te kort, nu de gevel haar zonnig voorkomen en het interieur haar schoot waren ontnomen. De moderne gevels, die naam uithollend, met hun zwevende tectoniek, vage proporties en bruuske gradaties, hebben hun blanke klaarheid als kortstondig nieuwtje kunnen slijten, maar nooit de straat bewoonbaar gemaakt. De critici van het burgerlijk woonhuis aan de straat wilden de volkswijk emanciperen door de stad te ontvolken. Ze introduceerden hiervoor feodale en rurale types. In het blok is de straat niet meer de eenheid van beleving, maar het binnenterrein; en door de representatieve orde van de gevel te vervangen door machinale perfectie en de glans van het functionele gaven ze aan de buitenruimte een directheid die na de eerste fascinatie afstotend werkte, na de eerste sensatie van snelheid leegte schonk. Het blok of de groep schijven is een armzalige oplossing die het stratenpatroon reduceert tot een grid. De 19^e eeuwse straatgevel kan al naar gelang de rijkdom worden uitgewerkt. Hoe voornamer de stand, des te dikker de gevel, des te voller de erker, des te ruimer het balkon met zwelende consoles en balusters. Maar in wezen zijn de gevels vlak. Ze zijn nooit open, nooit

transparant. De grote orde van de gevel is vlak, en het is de proportionering die dit bewerkstelligt: evenwicht van hoogte en breedte, het staande op het rustende betrokken. Als ondergeschikte orde heeft de gevel ook het vermogen te toveren en illusies van diepte op te roepen. De werkelijke maat van een erker is nooit belangrijk, zolang ze het Arabisch mysterie dat ze van origine heeft nog bewaart, terwijl reële behoeften nooit maatgevend zijn voor het balkon aan de voorkant (achter wél) dat grandeur en noblesse ophoudt. Daardoor bestaat er afstand tot de straat. In schijn. Het is de gradatie die deze gracieuse orde vermag te bewerkstelligen, aandacht verdelend van groot naar klein, het oog leidend van ondergrond naar figuur.

De gevel op de rooilijn, die niet mag worden overschreden, differentieert het gezicht van het huis, het aanzicht van de straat vindt er distinctie. De hervatting van oude talen wordt aangewend om dit verschil uit te spreken, imitatie stond in het teken van de ontdekking van het interessante, maar ook de inventie van nieuwe expressie hield vast aan de compositie van de straatgevel, het was in de originaliteit te doen om de subjectieve passie voor de essentie die in het traject neoklassicisme-neogotiek werd vermoed en uitmondde in de creatieve stroom van Jugendstil en art nouveau motieven.

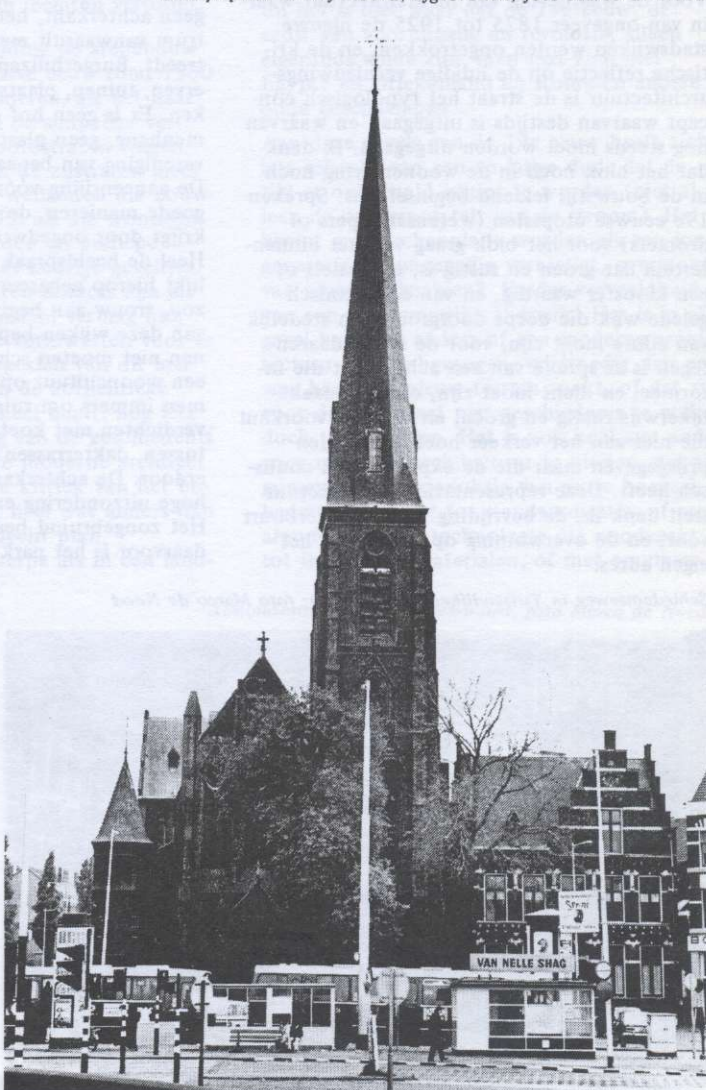
De representatie is als wijsgerig idee, als morele categorie en als artistieke poëtië grondig aangevallen door de modernisten, die het lege

of naar zichzelf verwijzende of louter pragmatische en zakelijke of spontane en directe karakter van 'de werkelijkheid' affirmeerden en niets meer zagen in de ambigue en idealistische en maniëristische typologie van het overdrachtelijke, waarachter nog iets schuil ging, en waarvoor zich nog toneel afspeelde. Maar representatie heeft met traditie een even verraderlijke band als met realiteit. Het gaat om een ervaring die de ruimte niet objectief bewoont, doch haar subjectief beleeft, het gaat om een stijl die de materie niet projecteert, maar in een traject zet, raadslachtiger. Daartoe vullen erudiete studie en fantastische verbeelding elkaar aan, of, minder bevoegen, completeren handboeken de voorbeelden. Ruimte krijgt historische dimensie, materie metaforische, perspectivische, figuratieve dimensie. Waar het moderne project en de woonmachine ondubbelzinnig zijn gebaseerd op functionele programmatuur en systematisch experiment, komt het in de romantische gevel aan op een tegenstelling die alleen dubbelzinnig opgelost mag worden en nooit te niet gedaan: een harmonie van verpozing en va-et-vient, het blijvende en de hersenschim, de gewoonte en de herinnering, het verstand en het verlangen, de rust van het wonen en de onrust van de weg; hun stemmingen steken niet schril af tegen elkaar om de één de ander te doen overstemmen, nee, de architectuur is melodieus. Huis en stad komen elkaar tegen waar ze tegengesteld zijn. Door proportie en gradatie van ornate gevels slaagt men er in de straat perspectivisch te ensceneren. Dankzij

Snellemanstraat in het Oude Noorden; foto Marco de Nood

Stieltjesplein in Feyenoord; afgebroken; foto Marco de Nood

dit effect heeft de straat een mooie wand, men waant er zich vrij, en geeft zich over aan "interesseloses Wohlgefallen", zorgeloos, bespiegelingen die zonder gevolg blijven voor moraal of kennis, tenzij ze geest en hart niet onbewogen laten. Tegelijk maakt de gevel het interieur vertrouwd, praktische haard, verstandige indeling. Maar het meest dubbelzinnig is, ook in de meest bescheiden straten van de 19^e eeuwse en vroeg 20^e eeuwse wijken, de gevel van het burgerhuis; doordat de figuren der gradatie, die wel sculpturaal lijken (gruwel der modernen) van het tectonisch geheel dat hun fond vormt de maat niet vergeten. En doordat, van haar kant, de geometrie waarmee de opstand is opgetrokken, welhaast abstract geworden, in de proportiewetten verwant blijft aan de ondergeschikte metaforische orden, ze behoudt immers in de verticaal de hemelse stijgkracht, en aardse zwaarte in de horizontaal, en geeft intussen het huis een bijna menselijke gestalte (rilling der modernen).

De gevel representeert in een schone schijn de geometrische esprit en de fantaserende lichamelijke van een dubbelzinnig wonen, een bouwen dat niet is ontzield, dat zijn omzwervingen, verte, herkomst niet is vergeten, niet heeft verdronken, doch heeft opgeheven in stijl, herinnerd in illusie, geborgen in taal. Is de gevel een staand vlak, met het liggende van vloer en dak heeft ze ook wat uit te staan. De kroon op de gevel is de kroonlijst. Het dak verschijnt niet, tenzij als kapel, en dat is, het hele huis samengevat in 't klein, een uiterst vrolijke gestalte naar de hemel. De kroonlijst hoort bij het idioom van het neoklassicisme, neorenaissance en neobarok, terwijl de neogotiek preludeert op de inventies van art nouveau en jugendstil, waar de hoogste partij van de gevel gaat toebehoren aan het dak: daar is dat niet meer de bovenste rand van de gevel, doch de onderste rand van het dak. Nog de bizarre consoles en sierand eronder getuigen van de gevelexpressie, en dat doet ook de neogotische topgevel. De kroonlijst geeft een zonnige uitdrukking, de dakgoot een regenachtige. Zulke verzin-selen worden weldra nuchtere feiten, zake-lijk, uitdrukkingsloos, om tenslotte de zin van de compositorische gestrengheid te vergeten omdat er geen teken meer was die ze om speelde.

De trots van de klassieke gevel was uitgedrukt in de kroonlijst, die schittert in de zon, wenkt in de straat met het uitbundig erboven torenende luchtkasteeltje, terwijl de gotische gevel wegdroomt in trappen, schuilt in de regen. Zulke vervoering is echter niets zonder de statigheid die de gevel eigen blijft. Ze rust

daarom op een voet, groot van snit, dik van profiel, nooit zwéeft de gevel. Met rustige stap markeert ze de straat, hoe licht blijft bovenaan, of hoe peinzend.

Intussen zijn er de ramen!

Tussen voet en kop richt zich de gevel op met haar ramen! De steile penanten, de gespannen lateien met daartussen de hoge ramen. De ramen hebben vensters, de vensters hebben ramen. Ze horen samen als wimper en iris. In het straatperspectief verschijnen de ramen niet. Ogenschijnlijk schaduwen. In het aanzicht verschijnen ze, wenken, menselijke gestalte gelijk, en groeten beleefd, hartelijk of met een knipoog. Hoeden of kapsels zijn soms de lateien net. Er is niets direct, geen horizon in het uitzicht, geen doorzon in het aanzicht. Maar in plaats daarvan silhouet, getekend tafereel. Dat de ramen in verticale assen staan en door latei- en schouder- en dorpelstenen horizontale lijnen vormen, is tectonische noodzaak en gestrengheid; het figuratieve van een ingemetseld kopje in neorenaissance-gevels, consoles en balusters in de neobarokke, krullen in die van de jugendstil, gele, groene en azuren glazuur en geheime tekens in art nouveau, ze markeren vrijheid en gratie. De ramen zijn stevig, ook verlokkelijk, half geloken, des te helderder dan, onder een andere hoek, de oogopslag.

Tot de typologie van de romantische burgergevel horen ook de erker en het balkon. De eersten horen mysterieus te zijn, hun ottomaanse oorsprong getrouw, waar men zich onbespied in de lichte hoek van de kamer zet, tersluiks een uitnodigend gebaar naar de straat. De laatste zijn nobel en nutteloos, je zet er geen vuilnisbak of krat pils neer zoals aan de achterkant. Erker en balkon zijn als constructie ondergeschikt aan de gevel waar zij uit treden, de rooilijn die zij overtreden.

Het is opmerkelijk dat de loggia in de 19^e eeuwse en vroeg 20^e eeuwse wijken in Rotterdam, voorzover ik heb gezien, geen toepassing vond. Maar ik zie het al voor me! Op de bovenste verdieping gelegen zou er het feestmaal worden genoten, lampions, druif en blauwe regen, muziek, vanaf de straat te vermoeden, een verwonderde blik, zwenkende meeuwen nabij. Juist het burgerhuis dat door twee, drie of vier huishoudens wordt bewoond en de zolder deelt, zou hiervan kunnen genieten, van de open hemel en de slechts geringe, lichte en open beschutting daartegen. In de gevelcompositie zou een loggia met slanke posten een variant hebben gevormd op

de dakkapel. Het heeft me, na de veel gehoorde en steeds wéér aangeheven klacht over de erbarmelijke woonomstandigheden van 19e eeuwse wijken, reeds zo verbaasd dat deze niet alleen geen kelderwoningen, geen sloppen, geen stinkende grachten, en nauwelijks rug-aan-rug woningen hadden, doch straten waarvan de veel gesmade monotonie vol aardige variaties en composities bleek, de smalte en lengte meestal oogstrelend in perspectief, en het heeft me zo teleurgesteld hoe de toch betere nieuwbouw in de stadsvernieuwing geen idee van ruimte realiseert, zelfs niet de oneindige horizon, noch de snelle lijn, en ook niet weg weet met de auto – al die dingen waar de modernen prat op gingen – en dat er eigenlijk geen postmoderne 'presenza del passato', geen commentaar van enige eruditie en fantasie bestaat, ik ben zo zeer teruggekomen van een visie op de 19^e eeuw die, gekleurd door utopisten, alleen de voorlopers op de modernen erkende en de rest als eclecticisme afdeed, mijn ogen zijn in deze straten zo zeer open gegaan dat ik dit allemaal overdenkend, en hypothesen construerend, graag achteraf op het conto van deze dierbare straatgevels de loggia boek, om een feestmaal onder de sterren, flarden zang in de straat. En misschien ben ik zo dan wel het dichtst bij de 19^e eeuwse utopie gekomen: de in het rijk der vrijheid opgeheven noodwendigheid, aards genoeg voor een architectuur van de stad.

Twee kritieken gelden, van meet af aan, de 19^e eeuwse wijken: een morele, die bezwaar maakt tegen de eenzijdigheid van bevolkingssamenstelling met alle hygiënische, sociale en politieke gevolgen van dien, en een esthetische, die de verstedelijking van het landschap betreurt.

In een pleidooi voor licht, lucht en zon versmolten beide. Men zou dus moeten verifiëren of de oorspronkelijke bevolking nu werkelijk alleen uit arbeiders bestond en wat hun woonstijl was. Ik waag er de veronderstelling aan dat het in deze uitbreidingen van de oude middeleeuwse stad, in deze nieuwe straten keurig en burgerlijk toeging. De waarschijnlijke afleiding van het herenhuis, de klaarblijkelijke reductie van het huis tot de gevel, de veelzeggende opeenvolging van stijlen geven te denken dat de straat een creatieve oplossing was. Na de invasie door auto's moest dit paradijs worden verlaten. De gevel was de verboden vrucht die niet gegeten had mogen worden, pure schijn die ze was.

De perspectivische morfologie van de straat met zijn ornamentale wanden impliceert

Volmarijnstraat/Heemraadsingel in Middelland; foto Marco de Nood

Hoppestijn in Crooswijk; foto Henk Hartog

een dramatische topologie. Waarom gaat het niet gewoon om een verkaveling en ontsluiting van woongebouwen? De straat ontsluit inderdaad kavels. Die zijn zo dicht bebouwd dat ze de zij- en achterkanten van de gebouwen aan het zicht onttrekken, het hele erf is onzichtbaar, terwijl het smal profiel van de straat het zicht op het dak beneemt en de helemaal bestrate grond of bekade oever de fundamentelementen wegmoffelt.

Wat is hier verdwenen? (Wat hier verdwenen is zou wel eens de reden kunnen zijn voor de autonomie en artistieke van de gevel.) De ligging en richting van het huis is plat geworden. De gevel heeft ze opgeslokt. Welke gevoelens van plaats zijn hier gechoqueerd, welke ideeën van ruimte zijn hier in twijfel getrokken en ontspringt hier niet het heimwee naar het landschap dat het embleem van de romantiek is: et in arcadia ego?

Men kan zich ten overstaan van de straatgevel verwonderen over de lotgevallen van de architectuur van de stad. Laat zich in de gestalte van de gevel, de grond waarop en de lucht waartegen ze staat nog aflezen? Verdrongen is hier het landschap, ontvloden is de *genius loci*. Hoe het steile dak stoer gestoken tegen de geweldige dingen van de hemel, grauwe buien, woedende vlagen, bliksemend onweer, of hoe sierlijke torens gevlijd aan een allerliefst blauw, tegen wolken spelend met licht, en een lichtende koepel strelen, en hoe het huis gezegend en beproefd werd door goden, dat behoort tot een voorbijgevoerde wooncultuur. Hoe het fundament, op de vaste dingen van de aarde gevestigd, de hoop, de treden, de trots verbeeldt, een poort zich aan verre wegen waagde, dat behoort tot een wonen tussen ruisende bomen, op boerderijen of burchten. Dit heeft moeten wijken voor de autonome stad. De straat sluit een civiel leven in. De wand die de arcadische idylle evenzeer als het heroïsch epos uitsluit is niet alleen tragisch afscheid van verte maar ook komisch vertoon van een wereldbeeld. De heilige plekken, wenkende streken, draaiende etmalen en getijden worden niet meer om één plek verenigd. Geen verre vreemdeling die er onthaalt vindt, geen gastvriend die er vaarwel wordt gewuifd, men gaat de hoek om, men is passant.

De straatgevel echter, juist temidden van deze vergetelheid van wat voorbij is en verdwenen, wint aan architectonische list en bekoring, en tart de zware aarde nog eens en steekt de hemel nog eenmaal naar de kroon. De 19e eeuwse straat ontsluit kavels

die helemaal aan het oppervlak gedrongen schijnen. De straat bestaat door uitsluiting van het landschap dat echter blijft aan dringen. De straat is niet alleen ontdaan van de erven die de landweg omzomen, van de poorten die het doel van de heirweg zijn, maar zij is ook geen verbinding meer tussen haven en markt, landerijen en magazijn, poort en plein, zij ontsluit bouwterrein.

De straat is voortaan de plaats die niets meer verbindt. De straten van de 19e eeuwse wijken, al zijn het geen achterbuurten meer die in de omwalde binnensteden een marge vormden ten opzichte van de routes en plekken, gaan geen verband meer aan met de stad als geheel. De wijk maakt deel uit van de stad, de stad bestaat uit delen voortaan. De wijk staat op zich, de stad is een agglomeratie. Soms hoort er bij de wijk een haven, een industrie, of een park. Gaandeweg krijgt de wijk eigen winkels, bedrijfstjes, kerken en scholen. Zeker zijn er de hoofdstraten en zijstraten, maar het zijn geen routes, tenzij ze er al vóór de bebouwing lagen. De straat is essentieel verblijfsruimte, de straat is de identiteit, is de buurt.

De gevelarchitectuur is de meest adequate oplossing voor het probleem van de dreigende verenging van de woonsfeer, de vernauwing van de bebouwing. De gevel weet het geheim van het huis te bewaren, en de belofte van het landschap te herinneren. Immers, de gevel geeft gestalte aan een bouwen en wonen dat tussen daarboven en hier beneden, tussen gezwoeg en geluk een mate van eenheid bereikt. Meer dan de middeleeuwse bebouwingswijze die het moet hebben van het directe verband van centrum en omliggend land, gaat de 19e eeuwse wijk zijn eigen gang, gaat op in zichzelf, en wordt, straat voor straat, zijn eigen landschap.

Het zijn niet onweer of overstrooming die gewerd, niet lente en dageraad die hier verwacht worden, het zijn niet graan en vee die hier loon van arbeid, rente van eigendom

zijn, maar het is het tij van de vooruitgang en het lot van de industrie die bepalend zijn. Uit de boerse worsteling met de grond en uit geloofsgemeenschap en feodale heerlijkheid, met de stad nog als vierde stand, is de burger tevoorschijn gekomen, met zijn historische vooruitgang is een industriële productie; en of hij de eeuwigheid is toegedaan en zich een paradijs heugt zou moeten blijken uit zijn utopie van vrije tijd en kennis. Het leven van de burger is een tragisch en komisch theater, arcadië is er poëzie, heldendaad roman.

Daarvan getuigt, in de monumenten van de expansie van het burgerlijk wonen, mede toegeëigend door de arbeiders, de architectuur wel bij uitnemendheid.

stijlvragen

Elke architectuur voegt delen samen tot een geheel waarin spanning blijft. De dingen vallen niet zomaar samen, uiteen evenmin, mits in architectuur onderscheidingen blijven aandringen en tegenstellingen harmoniëren. Altijd blijft het gaan om eeuwig terugkerende problemen: de tegenstelling en vereniging van diepte en oppervlak, inhoud en omsluiting, omgeving en opstand. De typologie van het huis kan men benaderen via de plattegrond of via de gevel. Doet men het laatste dan blijkt elke architectuur haar typisch uiterlijk te ontleen aan de configuratie van diepten aan oppervlakken. De diepten betreffen verte en nabijheid, de vlakken steilte en steun; de eerste zijn monumentaal, ornamentaal de tweede. De gevel is (ook wanneer de modernen er niets dan het raamwerk en de constructie van ontwerpen) het gezicht. Massa en ruimte vormen (zelfs wanneer de modernen niets dan openheid willen) het monumentale. De 19e eeuwse gevel geeft met haar gezicht sier en opsmuk aan de openbare ruimte, en het straatperspectief geeft allure aan de gevels.

Schematisch is de stijl vraag als volgt te categoriseren:

stijl	ornamentiek	monumentaliteit
neoclassicisme, neorenaissance, neobarok en neogothiek	evenwichtig van proportie (verhouding staand—liggend) en sierlijk van gradatie (verhouding figuur—ondergrond)	perspectiefisch en theatraal (verhouding flank—focus)
jugendstil en art nouveau	gerekt van proportie en teer van gradatie	dromerig en picturaal van inscenering

Goudse Rijnweg in Crooswijk, gestloopt; foto Marco de Nood

De Stampioenwaarsstraat in Feyenoord, profiel nu 'aangepast'; Fotodienst Rotterdam

In de neostijlen is het vlak een huid, in de originele stijlen een masker, maar bij de moderneren wordt het een geraamte. In de neostijlen is de diepte een spel met verte, in de originele stijlen een droom, maar de moderneren is het te doen om snelheid, ritme en horizon.

In de stadsvernieuwing lijkt het onvoltooide project van de moderne architectuur niet door de postmoderneren becommentarieerd te worden, en het gevoelvol voltooide traject van de 19e eeuwse architectuur, met haar imitatie en originaliteit, weten ze niet van archetypische analyses te voorzien.

Waar blijft de kunst der overtuiging die de nieuwe aandacht voor 'tekens' met de nieuwe gevoeligheid voor 'beelden' combineert?

stellingen voor het ontwerp in de laat-19e eeuwse en vroeg-20e eeuwse stadsvernieuwingen in Rotterdam

1. Stadsvernieuwingenarchitectuur die plaats en gestalte vindt in laat-19e en vroeg-20e eeuwse wijken is verplicht aan de historische verschijningsvorm en wooncultuur ervan; wanneer ze het hergebruik op doeltreffende wijze wil vormgeven kan ze niet om de typologie van het bestaande heen.
2. De straat is het leidend beginsel, niet het blok en niet de hoogbouw en ook niet het tuindorp.
- 3.1. De straatgevel is verbonden met de straat waaraan zij perspectief geeft.
- 3.2. De straatgevel is verbonden met het huis dat erachter schuilgaat.
- 4.1. De straat is perspectivisch voltooid, de horizon is in gevels opgeheven.
- 4.2. De gevel is proportionele tectoniek en gegradueerde figuur, het materiaal is gedragen gewaad, de constructie uitgewogen maat.
- 5.1. Openbare gebouwen zijn monumentaal, staan in de perspectivische focus en ordenen een toneel.
- 5.2. Zonder monumenten hebben pleinen geen zin, geen waarde, geen vorm.
- 6.1. Groen is in de openbare ruimte iets representatiefs: zware linden, kastanjes of platanen in de brede straten, acacia's en andere ranke soorten in de smalle.
- 6.2. Singels hebben gazons, rozen en treurwilgen.
- 6.3. Pleinen zijn bestraat. Er staan soms bomen, liefst ook beeldhouwwerk.
- 6.4. Parken liggen aan de rand van de wijk, buiten het stratenpatroon.
- 6.5. Tuinen zijn vanaf de straat onzichtbaar en ontoegankelijk.
- 6.6. Gespeeld wordt er op straat, op het plein, of op schoolpleinen.
- 7.1. Het stratenpatroon bestaat uit zijstraten en hoofdstraten. Soms voert een steeg naar de achtererven. Pleinen liggen aan de hoofdstraten.
- 7.2. De zijstraten zijn voor voetgangers, wielgangers zijn er te gast en rijden stapvoets. Er wordt niet geparkeerd, dat gebeurt onder het huis of op het achtererf.
- 7.3. De hoofdstraten en winkelstraten zijn geschikt voor voetgangers en rijdend verkeer die elk hun eigen gang gaan. Er zijn parkeerplaatsen.
- 7.4. Verbeteringen van tekorten in de verkeers- en parkeersituatie houden zich aan deze wetten van het straatleven.
- 8.1. Het achtererf is informeel, dicht bebouwd, met schuren, hier en daar een dakplat, lichthoven, balkons. Grote tuinen zijn er zeldzaam.
- 8.2. Hallen en schuren voor bedrijfjes en stalling van auto's horen ook op de achtererven thuis.
- 8.3. Stegen die het achtererf hier en daar (maar niet overal) bereikbaar maken dienen ook voor dwarse doorsteekjes. In geen geval mogen ze het straatprofiel doorbreken.
9. Pleinen liggen aan hoofdstraten, zodat een perspectivische verwachting gehonoreerd kan worden met een monumentaal gebouw. Een 19e eeuwse plein is nooit informeel.
10. Huizen zijn vrij smal en nogal diep. Trappen zijn in pandig. De voorkant heeft hoge ramen, soms een balkon, of, nog zeldzamer, een erker. De zolder is voor gemeenschappelijk gebruik, al of niet opgedeeld (daarom lijkt me een gedeelde loggia er zo leuk). Als de achterkant is uitgebouwd met een achterhuis blijft er een lichte hof over. Bezonning is natuurlijk en toevalig. Het criterium is identiteit en intimiteit.
11. Openbare gebouwen zijn monumentaal. Het type van het paleis of klooster met hoofdgebouw en zij- en dwarsvleugels is met zijn grote entree, ontvangstruimten en reeksen kamers om hoven geschikt voor scholen, kantoren en tehuizen. Het type van de kerk met opvallend uiterlijk, schepen en kapellen is geschikt voor stille afzondering en gezamenlijk feest, allerlei culturele bestemmingen.

menlijk feest, allerlei culturele bestemmingen.

De 19e eeuw heeft deze typen voldoende onder handen gehad om er nog steeds van te leren. Er zijn nog meer typen voor openbare gebouwen, zoals het theater, de markthal en het stadion. Het is bedroevend dat oude scholen en kerken kunnen worden afgebroken zonder onderzoek naar hun geschiedenis en bouwstijl. Even jammer is het dat nieuwe openbare bestemmingen niet de monumentale vorm krijgen waarop ze aanspraak mogen maken, maar vaak iets ondergeschovens, iets terzijdes.

12. De winkel is een bij uitstek 19e eeuwse type, afgeleid van het burgerhuis met werkplaats. De verhoogde ondergevel, begane grond met mezzanin, is een soort verlaagd piano nobile: niet om boven het gewoel te zijn maar het te verleiden binnen te komen. De winkelstraat wordt gekenmerkt door uitstalling en etalagevensters en brede trottoirs.

tenslotte: geen restauratie, wel behoud

Als sloop gebruikstechnisch, woontechnisch of bouwtechnisch en bouwtechnisch nodig is, dan is de architectuur wel degelijk óók een criterium, opdat men besluit of men niet iets eenmalig vernietigt en opdat men analyseert hoe de structuur behouden kan blijven, in een vernieuwde gestalte bewaard. Voor de wijze van behoud had men, maar dit moet nader worden uitgezocht, in de 19e eeuw drie methoden:

1. *imitatie*, in de kopie het origineel aan nieuwsgierigen bekend makend, aan liefhebbers ter beschikking stellend; Piranesi luidt deze methode in;
2. *opheffing*, van het gevoel in het begrip, van het historische in het rationele; Hegel construeerde bijvoorbeeld zo'n idee;
3. *tegenstelling*, het ongevormde in het gevormde, het inhoudelijke in het vormelijke te zoeken, en een beschaving voor het ongetemde, een eenmalig wezen voor het vele wordende te zoeken; Hölderlin en Nietzsche, elk op hun wijze, werkten zo'n poëtië uit. Deze methoden zijn reductief en abstraherend, doch slechts in eerste instantie, daarna komen ze met variaties en inventies, de vrijheid komt uit de confrontatie met de noodzaak tevoorschijn, de noodzaak van historische kennis, de vrijheid om vrij te leven, doch een woning te behouden.

Harddraverstraat in de Provenierswijk; foto Jan van der Meijde

Rechthuislaan op Katendrecht; foto Marco de Nood

